

М. Ю. Бурдін

*доктор юридичних наук, доцент, проректор
Харківського національного університету внутрішніх справ*

КАТОЛИЦЬКЕ ТА УНІАТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УМОВАХ ІНКОРПОРАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Українське державотворення на сучасному етапі супроводжується реформуванням правової основи земельних відносин і юрисдикції земельної власності. Вивчення історії землеволодіння й землекористування в Україні в контексті його кількісної і якісної еволюції є надзвичайно актуальним і становить одне з найважливіших завдань вітчизняної історико-правової науки. З огляду на це надзвичайно важливим є аналіз періоду межі XVIII – XIX ст., коли наші землі переживали цілу низку потужних і різких трансформацій, наслідки яких і досі відчутні не тільки на соціальному чи економічному, але навіть і на ментальному рівнях. Покажемо у цьому сенсі є приклад еволюції католицького та уніатського землеволодіння на теренах Правобережної України, яка внаслідок поділів Речі Посполитої опинилася в складі Російської імперії.

Історіографічний огляд. Питання змін у структурі церковного землеволодіння на Правобережжі на зламі XVIII – XIX ст. і за імперської доби, і в радянський період висвітлювалося упереджено й не мало цілісного характеру [2; 12]. Чи не єдиним виключенням слід вважати роботи А. Зінченка, якому не тільки вдалося визначити місце церковного землеволодіння в системі тодішніх соціально-політичних зв'язків, але й проаналізувати наслідки секуляризаційної політики імперської влади на Правобережній Україні [3–5].

Серед робіт, які з'явилися вже після набуття Україною незалежності, певний інтерес представляє монографія О. Крижанівського, в якій автор досить детально аналізує зміни, що відбувалися в соціально-економічному й правовому становищі православної церкви на Правобережжі після приєднання цього регіону до Російської імперії [6]. Натомість щодо характеру землеволодіння католиків і уніатів дослідник наводить лише окремі розрізнені факти. Істориком В. Левицьким був розглянутий комплекс заходів російської імперської влади стосовно послаблення позицій католицтва й уніатства на Правобережжі, зокрема, було приділено увагу секуляризаційній політиці царизму [8; 9]. Але з погляду історико-правової науки роботі бракувало посилань на конкретні нормативні акти, що регулювали зміни церковного землеволодіння в регіоні. У цілому проблематика католицького та уніатського землеволодіння на Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. вивчена недостатньо.

Метою роботи є дослідження еволюції форм і методів правового регулювання стану землеволодіння та землекористування католицької та уніатської церкви на Правобережжі, що відбувалася після підпорядкування цих земель Російській імперії наприкінці XVIII ст. Зважаючи на це, автором було проаналізовано нормативно-правові документи, залучено необхідний фактичний матеріал і статистичні дані.

Викладення основного матеріалу. У II половині XVIII ст. на Правобережній Україні спостерігалось істотне посилення соціально-економічних позицій католицької та уніатської церков. Паралельно з появою нових культових закладів (монастирі, костели, церкви) відбувалося й збільшення обсягу церковного землеволодіння. Кліру належали значні земельні наділи, що дозволило йому перетворитися на один із головних структурних елементів феодальної земельної власності того часу. Монастирі, костельи, єпископат ставали власниками цілих маєтків.

Католицькі костельи та уніатські церкви були наділені правом купувати, продавати, дарувати та віддавати під заставу власне майно. Їхнє землеволодіння формувалося за рахунок пожалувань від короля, магнатів, шляхти. Іншим джерелом поповнення земельного фонду духовенства було використання іпотеки, викуп або привласнення земель, що належали селянам. Зростанню земельних наділів церкви сприяв і той факт, що вона отримувала від державних інституцій юридичний імунітет.

Швидко зростали обсяги орних земель, що належали католицьким і уніатським орденам. Середній обсяг церковних наділів сягав 15 десятин орної землі та 7–8 десятин сінокоосу. Станом на 1778 р. на Правобережній Україні духовенство володіло 90 тис. димів, що становило 10% від їх загальної кількості в Речі Посполитій. У цілому на Правобережжі понад 5% сіл і містечок вважалося власністю духовенства. Найбільшим цей показник був на Волині [8, с. 9].

Протягом кількох десятиліть XVIII ст. уніатська і особливо католицька церкви перетворюються на одних із найбільших землевласників регіону. Маючи чималі фінансові кошти, верхівка духовенства починає виконувати роль своєрідних лихварів, заганяючи в борги світських землевласників, що спричиняло появу конфліктних ситуацій

у взаємовідносинах між шляхтою та представниками зазначених церков.

Не дивно, що ще з початку XVII ст. шляхта неодноразово вимагала обмежити церковне землеволодіння. За період із 1635 до 1788 рр. сеймом було прийнято шість постанов такого характеру. Але їх практичній реалізації завадила недостатня міцність королівської влади та притаманна Речі Посполитій політична анархія [1, с. 95].

Наприкінці XVIII ст. найбільшими землевласниками серед духовенства на Правобережжі були уніатський митрополит, якому належали 8,4 тис. кріпаків, київський і кам'янецький католицькі єпископи, кожен з яких володів приблизно 3 тис. кріпосних душ. Не набагато менше кріпаків перебувало у власності володимирського та луцького уніатських єпископів – 2,2 тис. і 1,8 тис. відповідно. Серед найзаможніших землевласників також слід згадати монастирі ордену василіанів (Овруцький, Мелецький, Дерманський, Уманський), кармелітів (у Нововишневецьку та Бердичеві), домініканців (у Чорнобилі, Тульчині та Мурафі) [4, с. 37].

Розподіли Речі Посполитої та включення Правобережної України до складу Російської імперії не могли не вплинути на статус церковного землеволодіння. Імператриця Катерина II чітко окреслила перед своїми урядовцями головне завдання – підірвати позиції католицької церкви, знищити уніатську та повернути населення регіону до православної віри. Задля досягнення цієї мети передбачалося проведення низки заходів, зокрема й стосовно секуляризації земельної власності католиків і уніатів.

Треба відзначити, що порівняно з Річчю Посполитою в імперії Романових церква вже давно втратила самостійність і не мала визначального впливу на державну політику. Це відбилося й на церковному землеволодінні, секуляризацію якого було завершено у II половині XVIII ст. У 1764 р. з'явився указ Катерини II, що встановлював порядок вилучення на території етнічно російських губерній маєтків духовенства, які переходили в казенне управління. Протягом 1786–1788 рр. аналогічна доля спіткала й маєтки духовенства на Лівобережжі, Слобожанщині та в суміжних із нею російських губерніях [6, с. 27].

Одразу після поглинання Правобережжя Російською імперією царські чиновники, виконуючи волю імператриці, здійснювали заходи з метою злиття уніатів із православними й обмеження впливу на суспільство католицької церкви. Римо-католицька та греко-католицька церкви перебували під постійними наглядом імперського державного апарату. Дослідники О. Крижанівський і С. Плохій слушно зауважили: «... царат хотів бачити в церкві лише слухняного виконавця своєї волі й поступово перетворював її на звичайну

державну установу, тим самим зводячи глуху стіну між духовенством і парафіянами» [7, с. 218].

Що стосується земельних наділів, які перебували у власності католицького та уніатського духовенства, то необхідною умовою їх збереження було присягання на вірність російському монарху. Звертаючись у грудні 1792 р. до генералів М. Каховського та М. Кречетникова, Катерина II стосовно церковної власності наказувала таке: землеволодіння закордонного духовенства й тих сановників, які не захотіли скласти присягу на вірність новій владі, передавати в казенне управління. Та ж частина духовенства, що залишилась у межах країни та присягнула на вірність царату, поки що зберігала свою земельну власність [11, с. 389].

У 1795 р. на Правобережжі розпочався процес секуляризації землеволодінь католицької та уніатської церков. Він виявився довготривалим і набагато більш складним порівняно з іншими регіонами імперії. На той час у церковних маєтках Правобережної України знаходилося 31,2 тис. ревізійних душ. Тільки через передачу державі монастирських і церковних маєтків, власники яких перебували поза імперією, кількість ревізійних душ у них зменшилася до 27,1 тис. чоловік. Іншими словами, опозиційно налаштоване духовенство позбавили понад 13% селян і десь приблизно аналогічної (у відсотковому вимірі) кількості земель [5, с. 38–39]. Якщо ж брати до уваги всіх кріпаків Правобережної України, які належали католицькому та уніатському духовенству, але впродовж 1792–1795 рр. потрапили у власність держави, то загальна цифра сягне показника у 18,6 тис. ревізійних душ. Найбільше таких було на Волині. Через відмову присягнути на вірність російській монархії, участь у польському національному русі тощо католицькі та уніатські церковні феодали втратили 9,7 тис. селян. У Подільській і Київській губерніях цей показник був дещо меншим і становив 4,3 та 4,7 тис. ревізійних душ [5, с. 26].

У вересні 1795 р. подільський генерал-губернатор Т. Тутолмін отримав наказ Катерини II, згідно з яким греко-католицькі монастирі, що не опікувалися публічними школами й богадільнями та «не приносили суспільної користі», мали бути закриті. Унаслідок цього наказу на теренах Правобережної України та Білорусі невдовзі припинило діяльність майже півтори сотні монастирів, що належали василіанам [6, с. 17].

Паралельно із цим на Правобережжі відбувався процес збільшення землеволодіння православної церкви. Можна навести чимало прикладів, коли василіанські монастирі перетворювали на православні, при цьому з повною передачею нерухомості новим власникам. Зокрема, слід згадати Загаєцький, Острозький і Корецький жіночий монастирі на Волині, на Поділлі власників змінили

Гранівський, Сатанівський, Головчинецький і Коржовецький монастирі [5, с. 42–43].

Отже, саме 1795 р. датуються перші відчутні втрати католицькою та уніатською церквами власних землеволодінь. На цьому етапі відбулася секуляризація маєтків, що належали католицькому єпископату. Деякі з них були передані дворянству, інші – кооптовані до системи держоренди.

У червні 1796 р. від Подільського намісницького правління надійшло розпорядження, яке передбачало, що представники католицького та уніатського духовенства Правобережжя мали впродовж року прибути до Кам'янця-Подільського, Кременця чи Летичіва, щоб присягнути на вірність державі й отримати підтвердження своїх майнових прав, зокрема, на володіння земельними наділами [13, с. 169–170]. Далеко не всі поспішали виконувати це розпорядження. Не захотів присягати на вірність імператриці Кам'янецький католицький єпископ. У результаті його землі було конфісковано та передано у власність графинь Браницької й Скавронської [1, с. 232].

На тлі переходу парафіяльних церков у лоно православної церкви польські землевласники почали відбирати церковні землі або займатися їх обміном. При цьому вони дробили наділи на декілька частин, що давало змогу позбутися земель, малопродатних для сільського господарства. Унаслідок цього церковне землеволодіння суттєво зменшилося в розмірі та втратило в якісному вимірі. Чимало спірних питань, що виникали між священиками та поміщиками щодо земельних ділянок, доходили до суду. Часто причиною цього ставало бажання світських землевласників виділити церкві ґрунти менше встановленої норми. Цікаво, що російське законодавство взагалі не передбачало для поміщиків юридичної можливості здійснювати заміну церковних земель ані в бік покращення їх якості, ані в бік погіршення [9, с. 28]. Але в окремих випадках це все ж таки відбувалося, наприклад, коли треба було ліквідувати черезсмужне селянське землеволодіння.

Після того, як Правобережжя потрапило в російське юридичне поле, шляхта втратила право дарувати маєтки або передавати їх у спадок духовенству. Із кінця XVIII ст. усе нерухоме майно церкви, зокрема й земельні наділи, вважалося імперською власністю, а духовенство лише отримувало від держави право володіння ним. Продавати, обмінювати чи передавати в заставу церковну нерухомість можна було тільки отримавши царський дозвіл [10, с. 389].

Особливої актуалізації земельне питання набуло внаслідок реалізації російською владою курсу на передачу маєтків католицьких і уніатських релігійних установ у власність православної церкви. 18 березня 1797 р. з'явився імператорський указ, що передбачав повернення священикам

парафіяльних церков земель, відібраних світськими землевласниками, у разі підтвердження свідками їхнього права на ці наділи [9, с. 29].

Наприкінці березня 1797 р. була оприлюднена постанова військового губернатора Кам'янця-Подільського О. Беклешова, в якій поміщиків закликали не перешкоджати переходу нерухомого майна до православної церкви, а тим, хто відмовиться добровільно повернути раніше захоплене майно, загрожувала кримінальна відповідальність. Але на практиці польська чи полонізована шляхта на тлі бездіяльності місцевої адміністрації (часто також польської за своїм характером) саботувала виконання подібних постанов. Через це судова тяганина із земельних питань між представниками православної церкви та католиками й уніатами розтягнулася на десятиліття [1, с. 100].

Царська влада добре усвідомлювала, що землеволодіння римо- та греко-католицької церков становили потужний економічний фундамент, на якому базувався і їх політичний вплив у регіоні. Саме цим було викликане бажання імперської влади обмежити земельну власність зазначених церков. Так, до кінця XVIII ст. на Правобережній Україні були секуляризовані володіння церкви, що нараховували 18,6 тис. ревільських душ, а православний клір отримав маєтки уніатів разом із 1,4 тис. селян, які перебували в кріпосній залежності [4, с. 37]. Але про повну ліквідацію землеволодінь католицької та уніатської церков не йшлося. Імперська влада усвідомлювала, наскільки важливим був релігійний фактор для місцевих польських і полонізованих еліт. Форсований наступ на позиції церкви, беззаперечно, викликав би їхню протидію, що ускладнило б процес інкорпорації регіону до імперії. Із цих міркувань у 1797 р. царська влада визначила для католицьких монастирів максимальний розмір наділу, що становив 30 дес. польової землі. Водночас згідно з указом Павла I, оприлюдненим 18 грудня 1797 р., ті землі, що перевищували встановлену квоту, мали відійти у власність державної скарбниці [9, с. 29]. Католицьким і уніатським єпископам було встановлено посадовий оклад – 6 тис. срібних карбованців [8, с. 10]. Шляхтичі й католицька церква зберігали право на будівництво нових костелів.

Таким чином, в основу визначення правового статусу земельних володінь римо-католицької та греко-католицької церков Правобережної України в перші роки після входження цього регіону до складу Російської імперії було покладено певний компроміс. Російське самодержавство визнавало право власності зазначених церков на більшість маєтків, проте де-юре вони вважалися державними, а духовенство виступало в ролі корпоративного власника-користувача й мало обмежені можливості щодо розпорядження ними.

Прихід до влади Павла I через непроту для Росії зовнішньополітичну ситуацію позначився стабілізацією становища католицької церкви й ордену єзуїтів на Правобережній Україні. У квітні 1798 р. вийшов указ імператора, що передбачав створення Кам'янецької та Луцької католицьких єпархій [1, с. 149]. Було призупинено й державний наступ на землеволодіння «зрадників» (уніатів) і відновлено їхні єпархії в Луцьку та Бересті [13, с. 170]. Влада вимушено йшла на поступки католицькому та уніатському духовенству, намагаючись уникнути заворушень у регіоні, що могло негативно вплинути на становлення антифранцузької коаліції.

Зробивши поступки уніатській церкві, Павло I водночас перевів усіх уніатських священнослужителів у підпорядкування до католицької Консисторії і архієпископа Сестринцевича [1, с. 111]. Таким чином було створено передумови для поглинання католицькою церквою парафій уніатів. У майбутньому це спровокувало чимало конфліктів між обома церквами та стало наочним прикладом одного з головних принципів російської імперської політики – «розділяй і володарюй».

У квітні 1800 р. урядовим розпорядженням архієреям і монастирям було заборонено звертатися до влади з проханнями заміни їхніх землеволонь на більш родючі [1, с. 113]. Загалом протягом I половини XIX ст. на Правобережній Україні спостерігалася тенденція до обмеження можливостей католицької і уніатської церков щодо привласнення нових маєтків.

Висновки. Приєднавши наприкінці XVIII ст. землі Правобережжя, царська влада насамперед намагалася досягти зміцнення власних позицій у регіоні. Через це значній частині представників колишніх правлячих станів Речі Посполитої, зокрема й католицького та уніатського духовенства, навіть незважаючи на те, що в самій Росії та на Лівобережжі маєтки церкви вже були піддані секуляризації, було дозволено зберегти свої права на володіння маєтками.

Водночас царат намагався всіляко перешкодити подальшому зростанню землеволонь церкви. Католицькому духовенству, що мало дворянське коріння, дозволили володіти населеними маєтками як цивільним особам, із відповідними правовими наслідками. Так, земельні наділи, якими володіло духовенство, в юридичній практиці місцевої російської адміністрації вважалися їхньою власністю лише впродовж зайняття ними відповідних посад, а законодавчо вони належали державі. Церква була позбавлена права отримувати маєтки в подарунок. Церковна власність могла бути відчужена тільки внаслідок царського указу. Це було зроблено в якості превентивного заходу з метою уникнення зайвих соціальних хвилювань.

Залишивши духовенству право власності на землеволодіння, царський уряд конфіскував маєтки тієї частини католицького та уніатського кліру, яка відмовилася складати присягу на вірність імперії Романових. Послідовно захищаючи позиції православної церкви, російська влада наполягала на поверненні уніатів до православ'я. Проте на межі XVIII – XIX ст. більшість церковних землеволонь на Правобережжі все ще належали римо-католицькому духовенству, економічні позиції якого в регіоні залишалися одними з найміцніших. Цей фактор визначив подальшу політику російської влади щодо церковного землеволодіння. Її метою було утвердити в регіоні домінування економічно заможної православної церкви, яка в перспективі мала стати стратегічною опорою для царського уряду на Правобережній Україні.

Література

1. Брославський В. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861 рр.: зміни у землеволодінні та землекористуванні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2007. 223 с.
2. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. Т.1. 636 с.
3. Зінченко А. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. Український історичний журнал (УІЖ). 1984. № 1. С. 98–104.
4. Зінченко А. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. УІЖ. 1991. № 1. С. 36–45.
5. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. К.: ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. 179 с.
6. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). К.: Вища школа, 1991. 127 с.
7. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навчальний посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. 336 с.
8. Левицький В. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2006. 24 с.
9. Левицький В., Сидяга Б. Інкорпорація Правобережної України до Російської імперії та її вплив на розвиток церковного землеволодіння. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 26–30.
10. О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками. № 17090 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. Т. XXIII: 1789 – 6 ноября 1796. С. 388–391.
11. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. СПб., 1830. Т. 23. № 17090 «О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками» – 8. 12. 1792. 965 с.
12. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. Т. 2. М. – СПб.:

Типография товарищества «Общественная польза», 1888. 625 с.

13. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К.: Наукова думка, 1978. 192 с.

14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАУК). Ф. 210. Подольское наместническое правление. Оп. 2. Спр. 31. Дело о пожаловании гр. Скавронской сел в Подольской губернии. 15.02.1795–17.02.1795. 2 арк.

Анотація

Бурдін М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. – Стаття.

У статті розглядаються питання, пов'язані зі змінами в характері землеволодіння католицької та уніатської церков на Правобережній Україні, що були зумовлені приєднанням цього регіону до Російської імперії наприкінці XVIII ст. Відзначається, що за час перебування Правобережжя в складі Речі Посполитої зазначені церкви перетворилися на одних із найбільших землевласників. Російська влада мала підірвати їх позиції й сприяти поширенню православ'я, але хотіла отримати підтримку місцевих еліт, які переважно належали до цих двох церков. Тому перші роки після приєднання Правобережжя до імперії минули під знаком певного компромісу: набуті земельні володіння католицької та уніатської церков зберігалися, але з юридичного погляду трактувалися як державні, що знаходяться в корпоративному володінні духовенства.

Ключові слова: Правобережна Україна, секуляризація, католицька церква, уніатська церква, землеволодіння.

Аннотация

Бурдин М. Ю. Католическое и униатское землевание в условиях инкорпорации Правобережной Украины в состав Российской империи. – Статья.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с изменениями в характере землевание католической и униатской церков на Правобережной Украине, которые были обусловлены присоединением этого региона к Российской империи в конце XVIII века. Отмечается, что за время пребывания Правобережья в составе Речи Посполитой указанные церкви превратились в одних из крупнейших землевладельцев. Российская власть должна была подорвать их позиции и способствовать распространению православия, однако хотела получить поддержку местных элит, которые в основном принадлежали к этим двум церквям. Поэтому первые годы после присоединения Правобережья к империи прошли под знаком некоторого компромисса: приобретенные земельные владения католической и униатской церков сохранялись, но с юридической точки зрения трактовались как государственные, находящиеся в корпоративном владении духовенства.

ской и униатской церков на Правобережной Украине, которые были обусловлены присоединением этого региона к Российской империи в конце XVIII века. Отмечается, что за время пребывания Правобережья в составе Речи Посполитой указанные церкви превратились в одних из крупнейших землевладельцев. Российская власть должна была подорвать их позиции и способствовать распространению православия, однако хотела получить поддержку местных элит, которые в основном принадлежали к этим двум церквям. Поэтому первые годы после присоединения Правобережья к империи прошли под знаком некоторого компромисса: приобретенные земельные владения католической и униатской церков сохранялись, но с юридической точки зрения трактовались как государственные, находящиеся в корпоративном владении духовенства.

Ключевые слова: Правобережная Украина, секуляризация, католическая церков, униатская церков, землевание.

Summary

Burdin M. Yu. Catholic and Uniate land ownership in the context of the incorporation of Right-Bank Ukraine into the Russian Empire. – Article.

The article deals with issues related to changes in the nature of the land ownership of Catholic and Uniate churches in the Right Bank Ukraine, which were due to the annexation of this region to the Russian Empire at the end of the 18th century. It is noted that during the stay of the Right Bank as part of the Commonwealth, these churches have turned into some of the largest landowners. The Russian government should undermine their positions and promote the spread of Orthodoxy, but on the other hand wanted to get support from local elites who, basically, belonged to these two churches. Therefore, the first years after the accession of the Right Bank to the empire, were held under the sign of a certain compromise: the acquired land holdings of the Catholic and Uniate churches were kept, but from a legal point of view treated as state owned by the clergy.

Key words: Right-bank Ukraine, secularization, Catholic Church, Uniate Church, land tenure.